DİL ARAŞTIRMALARI
Journal of Language Studies
Yıl/Year: 19, **Dönem**/Period: 2025-Güz/Autumn, **Sayı**/Number: 37
ISSN 1307-7821 | **e-ISSN** 2757-8003

ARAŞTIRMA MAKALESİ
Research Article

Kazan Tatar Türkçesinde Eşmerkezli Birleşik Sözcükler

Concentric *Compound Words In Kazan Tatar*

Işılay Işıktaş Sava
Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü
e-posta isilay.sava@hbv.edu.tr
orcid 0000-0001-7504-7960
doi 10.54316/dilarastirmalari.1593787

Atıf
Citation
Işıktaş Sava, Işılay (2025). Kazan Tatar Türkçesinde Eşmerkezli Birleşik Sözcükler. *Dil Araştırmaları*, 37: 97-114.

Başvuru
Submitted
30.11.2024

Revizyon
Revised
12.08.2025

Kabul
Accepted
21.08.2025

Çevrimiçi Yayın
Published Online
07.11.2025

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Kazan Tatar Türkçesi (Kazan Tatarca), tarihî Kıpçak Türkçesinin bir kolu olarak bugün varlığını sürdüren kuzey batı Türk lehçelerinden biridir. XIII-XIV. yüzyıllarda Altın Ordu ve devamında Kazan Hanlığı topraklarının sahibi olan Tatarlar (Kazan Tatarları) ve toprakları XVI. yüzyılın ortasından itibaren Rus Çarlığının işgali altında girmiştir. Bu topraklar önce Kazan vilayeti, Ufa vilayeti ve Batı Sibirya adıyla, sonra Sovyet Rusya'sı döneminde de Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan Muhtar Cumhuriyeti olarak bölünmüştür.

İdil- Ural sahasında XIX. yüzyılın yarısından itibaren Osmanlı Türkçesinin tesiri yayılsa da XX. yüzyıl başlarına kadar Türkî dil yani Doğu Türkçesi (Çağatayca) hâkim olmaya devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde Harezm-Çağatay temelinde halk dili, yerel ağız özellikleri işlenip geliştirilmiştir.

Tatar Türkleri-Kazan Tatarları, Orta ve Aşağı İdil-Ural bölgeleri ile Batı Sibirya'da yaşayan boylar için kullanılmakta olup konuştukları dile de Tatarca (Kazan Tatarca) adı verilmektedir. Birçok diyalekti olmakla birlikte Kazan Tatar Türkçesinin başlıca 3 grupta toplandığı bilinmektedir: Batı diyalekti (Mişer), Orta diyalekt (Kazan Türkçesi), Doğu diyalektleri (Batı Sibirya, Tobol, Baraba, Tümen, Tom).

Sözvarlığı içerisinde yapı bakımından ikileme şeklinde gözüken ancak ikilemelerle karıştırılan birleşik sözcüklerden "eşmerkezli birleşik sözcükler" üzerine çeşitli çalışmalar günümüzde yapılmaktadır. Bu çalışmada Tatarca-Türkçe Sözlük (1997), Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü (2009), Kazan Tatar Türkçesinin en geniş kapsamlı sözlüğü Tatar Tĕlĕnĕŋ Anlatmalı Süzlĕğĕ I-VI (2015-2021) ile Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler (2017) sözlükleri esas alınarak Kazan Tatar Türkçesi sözvarlığında eşmerkezli birleşik sözcükler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazan Tatarca, eşmerkezli birleşik sözcükler, ikilemeler, söz varlığı.

ABSTRACT

Kazan Tatar is one of the northwestern Turkic dialects that still exist today as a branch of the historical Kipchak Turkics. The Tatars (Kazan Tatars), who owned the lands of the Golden Horde and then the Kazan Khanate in the 13th-14th centuries, and their lands came under the occupation of the Russian Tsardom from the middle of the 16th century. These lands were first divided into the Kazan province, Ufa province and Western Siberia, and then during the Soviet Russia period into the Autonomous Republic of Tatarstan, Bashkortostan and Chuvashia.

Although the influence of Ottoman Turkish spread in the Volga Ural region from the middle of the 19th century, the Turkic language, namely Eastern Turkish (Chagatai), continued to dominate until the beginning of the 20th century. In later periods, the folk language and local dialect features were processed and developed on the basis of Khwarezm-Chagatai.

Tatar Turks-Kazan Tatars are used for the tribes living in the Central and Lower Volga-Ural regions and Western Siberia, and the language they speak is called Tatar (Kazan Tatar-Kazan Tatar Turkish). Although it has many dialects, it is known that Kazan Tatar is gathered in 3 main groups: Western dialect (Mişer), Middle dialect (Kazan Turkish), Eastern dialects (Western Siberian, Tobol, Baraba, Tümen, Tom).

Various studies are being carried out today on the compound lden "concentric compound province", which appears as a reduplication in terms of structure in the vocabulary, but is confused with reduplications. This effective Tatar-Turkish Dictionary (1997), Kazan Tatar Turkish Dictionary (2009), the most comprehensive dictionary of Kazan Tatar Turkish Tatar Tĭlĭnĭŋ Anlatmalı Süzlĭgĭ I-VI (2015-2021) and Tatar and Bashkir Writing Language Reduplications (2017) will be multiplied based on the dictionaries to match the Kazan Tatar Turkish vocabulary.

Keywords: Kazan Tatars, compound words, reduplications,vocabulary

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: Kazan Tatar Turkic (Kazan Tatar) is one of the northwestern Turkic dialects that continues to exist today as a branch of the historical Kipchak Turkic. In the 13th–14th centuries, the Tatars (Kazan Tatars), who were the inhabitants of the lands belonging to the Golden Horde and later the Kazan Khanate, came under the domination of the Russian Tsardom from the mid-16th century onward. These territories were subsequently organized under the names of Kazan Province, Ufa Province, and Western Siberia, and during the Soviet period, they were divided into the Autonomous Republics of Tatarstan, Bashkortostan, and Chuvashia.

Although the influence of Ottoman Turkish began to spread in the Idil-Ural region in the second half of the 19th century, the Turkish literary language (Chagatai Turkic) continued to dominate until the early 20th century. In later periods, on the basis of the Khwarezm-Chagatai tradition, the vernacular and local dialectal features were processed and developed.

The term *Tatar Turks* or *Kazan Tatars* refers to the tribes living in the Middle and Lower Idil-Ural regions and Western Siberia, and the language they speak is called *Tatar* (Kazan Tatar). Although there are many dialects, Kazan Tatar Turkic is generally grouped into three major dialectal categories: the Western dialect (Mişer), the Central dialect (Kazan Turkic), and the Eastern dialects (Western Siberia, Tobol, Baraba, Tyumen, Tom).

Problem: During the examination of the vocabulary of Kazan Tatar Turkic, certain compound words resembling reduplications in form, and often confused with them, attract attention. İsa Sarı, in his article *"Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması"* (2018) [*The Classification of Compound Words in Turkish within the Framework of Centrality*], discusses in detail how such words should be categorized and analyzed, emphasizing their distinction from other compound types.

In Turkish linguistics, the term *eşmerkezli* (concentric) corresponds to what is referred to in Western linguistic literature as *copulative* or *coordinate compounds*. The main principle of this type of compound is that the components share the same syntactic and semantic status (Sarı 2016: 177). The constituents participating in the construction of such compounds are equivalent in both their semantic contribution and grammatical category. The overall meaning of a concentric compound can be derived by summing the meanings of its constituents. Since there is no relationship of modification, qualification, or limitation between the components, one element does not affect the other in these respects. Therefore, the elements forming a concentric compound are of equal semantic value (Sarı 2016: 199–217).

Hüseyin Yıldız, in his article *"Eşmerkezli Birleşik Kelimeler Kırım Karaycasında"* (2023) [*Concentric Compounds in Crimean Karaim*], examined the properties of these compounds under the headings of *Equality, Semantic Content, Lack of Head Element, Concept/Quality, Limitation,* and *Pattern.*

Aim, Method and Scope: This study aims to determine the position of concentric compounds—previously underexplored and frequently confused with reduplications—within the vocabulary of Kazan Tatar Turkic. While various studies have been conducted on compound words that resemble reduplications in structure, this research specifically focuses on *concentric compounds*.

The analysis is based on the following lexicographic sources:

- *Tatarca-Türkçe Sözlük* (Tatar–Turkish Dictionary, 1997),
- *Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü* (Dictionary of Kazan Tatar Turkic, 2009),
- *Tatar Tĭlĭnĭŋ Anlatmalı Süzlĭgĭ* I–VI (The Explanatory Dictionary of the Tatar Language, 2015–2021), and
- *Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler* (Reduplications in Tatar and Bashkir Literary Languages, 2017).

Through these works, the study attempts to identify and classify concentric compounds within the vocabulary of Kazan Tatar Turkic.

Findings and Observations: Based on *TTS* (1997), *KTTS* (2009), *TTAS* (2015–2021), and *TBYDİ* (2017), a total of 68 concentric compounds have been identified. These can be analyzed in terms of their semantic relationships, lexical status, and morphological formation. When classified by semantic relationship, five of these compounds exhibit near-synonymy, eighteen show antonymy, and none display perfect synonymy—a noteworthy result. Among these data, 34 compounds show no direct semantic relationship such as similarity or opposition, yet they are connected through shared conceptual domains, usage contexts, or functional associations. Additionally, nine compounds appear to lack any mutual connection, requiring further consideration. Another notable phenomenon is the variation resulting from the interchange of constituent order, e.g., *азмы-күпме / күпме-азмы*, *алу-сату / сату-алу*, *көн-төн / төн-көн*.

In terms of structural classification, among the concentric compounds, 43 are simple (including those with case or interrogative suffixes), while 24 are derived forms. Most derived examples are formed by the derivational suffix *-lI* added to both nouns; others include combinations such as *noun+lI* and *noun+sIz*, as well as forms derived with the verbal noun

suffixes *-y (uw)* and *(ı)ş*. Özşahin (2017: 34–56) also discussed similar formations within the framework of reduplications.
Based on the collected data, it can be observed that seven compounds (*алдым-бирдем, килем-китем, килде-китте, сату-алу, алу-сату, барыш-кереш, алыш-бireш*) are verb-based, while the remaining sixty-one are nominal.
Comparable structures are also found in Crimean Karaim, as exemplified by *alım-satım, ana-baba, ata-baba, bar-yoq, gece-gündüz, kelim-ketim, nene-baba, savut-saba, bala-çağa, az-çoq* (Yıldız 2023: 318–340). Similarly, analogous formations appear in Crimean Tatar Turkic, such as *aldım berdim, alım berim, alım satım, alış berîş, akşam-saba, ana-baba, ata-baba, az-köp, bar-yoq, barı yogı, bala-çağa, erten (saba) akşam, gece-gündüz, kelgen-ketken, kün-tün, saba-akşam, savıt-sava, yaz-kış* (Sava 2023: 655–672), with phonological variations in Kazan Tatar Turkic.
Conclusion: In conclusion, this study—based on four major lexicographic sources reflecting the vocabulary of Kazan Tatar Turkic—identified and analyzed sixty-eight concentric compounds. These were examined in terms of their lexical status, semantic relationships, and structural features. Further research that examines the phonological aspects—such as syllabic patterns, vowel harmony, and consonantal features—will enable more comprehensive comparisons with other Turkic dialects. Such comparative studies will contribute to a clearer understanding of the nature and typology of concentric compounds in Turkic languages.

0. Giriş

Türk dilinin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) olan Kıpçak grubunda yer alan Kazan Tatar Türkçesinin temelini İdil Bulgarcası oluşturmaktadır ve üç ayrı ağzı "Orta, Batı (Mişer) ve Doğu" ile varlığını sürdürmektedir. Bin yıldan fazla zamandır Arap alfabesini kullanan Kazan Tatarları, 1927'de Latin alfabesine 1939'da Kiril alfabesine geçmişlerdir.

Kazan Tatar dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü ile ilgili çalışmalar Türkiye'de gün geçtikçe artmaktadır. Yılmaz (2013) ve Özey (2019) bu çalışmaları belli başlıklarda toplamışlardır.

***

Eşmerkezli Birleşik Sözcükler

Kazan Tatar Türkçesinin sözvarlığı incelenirken yapı bakımından ikileme formunda olup ikilemelerle sık sık karıştırılan birleşik kelimeler göze çarpmaktadır. İsa Sarı "*Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması"* (2018) adlı makalesinde bu türde ve yapıdaki kelimelerin nasıl sınıflandırılarak incelenmesi gerektiğini ayrıntılı biçimde ele almıştır. Ayrıca bu tür birleşiklerin diğer birleşiklerden farkını dile getirmiştir.[1]

Türkçede eşmerkezli terimiyle karşılanan, Batı literatüründe *copulative* veya *coordinate compound* terimi ile ifade edilen bu birleşik türünde, birleşiği oluşturan ögelerin aynı statüyü paylaşması (Sarı 2016: 177) temel prensiptir. Aralarındaki anlam ilişkileri ve sözcük sınıfları yönüyle, bu tür birleşiklerin kuruluşunda rol oynayan ögeler, nitelik ve anlama katkıları yönünden eşdeğerdir. Eşmerkezli bir birleşik kuruluşunun toplam anlamı, ayrı ayrı ögelere

[1] bkz. Arcodia ve Sarı 2018: 319-349; Sarı 2018: 1252-1267.

bölünmesiyle hesaplanabilir. Ögeler arasında tamlama/niteleme/sınırlandırma gibi ilişkiler söz konusu olmadığı için bir öge diğerini bu ilişkiler açısından etkilemez. Eşmerkezli birleşikleri oluşturan ögeler, eşit bir anlam değerine sahiptir (Sarı 2016: 199-217).

Eşmerkezli birleşiklerin özelliklerini Hüseyin Yıldız "*Kırım Karaycasında Eşmerkezli Birleşik Kelimeler*" (2023) adlı makalesine "Eşitlik, Anlam içeriği, Baş öge yokluğu, Kavram/Nitelik, Sınırlandırma, Kalıp**"** başlıklarıyla incelemiştir.

Bu yazıda daha önceki çalışmalarda değinilmemiş olan ve ikilemelerle sıklıkla karıştırılan eşmerkezli birleşik sözcüklerin Kazan Tatar Türkçesi sözvarlığı içindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Kazan Tatar Türkçesinde Eşmerkezli Birleşik Sözcükler

Bu çalışmada biri Kazan (Tataristan)'da, üçü Türkiye'de basılmış dört sözlük/eser esas alınarak Kazan Tatar Türkçesi söz varlığında eşmerkezli birleşik sözcükler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu sözlüklerden ilki *Tatarça-Törĕkçe Süzlĕk*'tür. 1997 yılında Kazan'da İnsan Neşriyat tarafından basılmış olan sözlük yaklaşık 22 bin sözcüğü içermektedir. Çalışmada TTS kısaltmasıyla gösterilmiştir. İkincisi *Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü*'dür. Mustafa Öner tarafından hazırlanmış olan sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları'ndan 2009 yılında basılmıştır ve 8127 madde başı ile onlara bağlı 1300 deyim olmak üzere 9427 sözcüğü içermektedir. Çalışmada KTTS olarak geçmektedir. Üçüncü sözlük ise her bir cildi farklı yıllarda çıkmış olan 6 ciltlik *Tatar Tĕlĕnĕñ Anlatmalı Süzlĕgĕ* I-VI (2015-2021)'dir. Kazan'da Tataristan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Alimcan İbrahimov Adına Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü tarafından basılmıştır. 14 bine yakın sözcük ve 1500'den fazla deyimi içermektedir. Çalışmada hangi cildinden yararlanıldığı (TTAS) ile birlikte yer almıştır. Yararlandığımız son çalışma ise Murat Özşahin'in "*Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler*" adlı eseridir. Kesit yayınlarından 2017 yılında çıkan eser 983 (Kazan) Tatar Türkçesinde ikilemeyi kapsamaktadır. Çalışmamızda TBYDİ şeklinde kısaltılmıştır. Eşmerkezli kelimelerin anlamları bu sözlüklerden derlenip yazıldıktan sonra sözlüklerdeki cümle örnekleri verilmiştir. Çalışmada kullanılan kaynaklardaki transkripsiyon işaretleri yazıldığı şekliyle alınmış, yazı bütünlüğü açısından işareti olmayanlar da diğerleriyle aynı sitemde gösterilmiştir.

2. Kazan Tatar Türkçesi Türkçesinde Eşmerkezli Birleşik Sözcükler

KT'de 68 eşmerkezli birleşik kelime tespit edilmiştir:

(1) ач-ялангач / aç-yalangaç '1. hem aç hem çıplak, fakir, giyime-yiyeceğe çok muhtaç olan; 2. çok muhtaç olma hâli, çok fakirlik; 3. fakirler, fakir halk' 'aç çıplak, çok fakir, muhtaç'(TTAS-I 272, TBYDİ 118).

Анда фәкыйрь юк, **ач-ялангач***, теләнчелек иткән зәгыйфь юк, актык сулышында авызына су салырга кешесе булмаган авыру юк, золым юк, җәбер юк, һәр җирдә тигезлек, һәр җирдә- гадаләт* ‘Orada fakir yok, aç-çıplak, dilencilik eden yok, son nefesinde ağzına su verecek kişi bulamayan hasta yok, her yerde doğruluk, her yerde adalet’; *Шуннан соң менә бер ел буена балаларым белән* **ач-ялангач** *тордым!* ‘Ondan sonra işte bir yıl boyunca çocuklarımla fakirlik içinde yaşadım.’; *Тук торып рәхәткә күнгән эчләреңкыйналдымы,* **Ач-ялангачларга** *шәфкать хисең уйгандымы?* ‘Tok yaşayıp rahata alışan gönlün kırıldı mı, aç-çıplaklara, fakirlere şefkat hissin uyandı mı?’ (TTAS-I 272).

Yarlılar, yarlı ḫalıḳ. Tuḳ torıp reḥetke küngen ĕçlerĕñ ḳıynaldımı, **aç-yalanġaçlarġa** *şefḳat ḫisĕn uyġandımı?* ‘Fakirler, fakir halk, tok kalkıp rahata imrendiğin karnın incindi mi, muhtaçlara şefkat hissin uyandı mı?’ (TBYDİ 118).

(2) агай-эне / agay-ĕnĕ ‘ağabey-kadeş’, ‘iki erkek kardeş, soy-sop, hısım, akraba’, ‘öz, asıl, üvey olmayan’ (TTS 19, TTAS-I 52; TBYDİ 119).

Ире сугышларда йөргәндә, илдән урын сорап алды да, **агай-эненең***, күршекүләннең булышлыгы белән, менә шул хәзерге өйне бетереп керә алды*. ‘Kocası savaştayken devletten yer istedi ve hısım akraba, konu komşunun yardımıyla işte şu evi bitirerek içine yerleşebildi.’**;** *Кияү алырга бару вакыты җиткәч кенә, кайдандыр шунда* **агай-энеләр** *табылдылар*. ‘Güvey almaya gitme zamanı gelince neredendir bir yerden hısım akraba buldular. (TTAS-I 52).

(3) азмы-күпме / azmı küpmĕ ‘Biraz, çok da değil, az da değil, belli bir ölçüde.’, ‘Biraz, azıcık, daha az.’ (TBYDİ 124; TTAS-I 85-86)

(4) ак-кара / ak-kara ‘Hiçbir şey.’, ‘İyi ve kötü, her şey’ (TTAS-I 100).

Ак-карага *игътибар итмәү*. ‘Hiçbir şeye itibar etmez, önem vermez.’; *Болай да беркая чыгып йөргәнең юк, әзрәк дөнья белән танышырсың,* **ак-караны** *аерырга өйрәнерсең.* ‘Böyle hiçbir yere çıkıp dolaştığın yok, dünya ile daha az ile tanışırsın, her şeyi fark etmeyi öğrenirsin. (TTAS-I 100).

(5) алды -арты / aldı-artı ‘1. Ön ve arka, etraf. 2. Sonunda, nihayetinde. (TTAS-I 133)’, Bir şeyin sonu, neticesi (TBYDİ 120).

(6) алдым-бирдем / aldım birdĕm ‘aldım verdim yapmak nikâhta (TTS 26)’, Kız nişanlamak (TTAS-I 133)’, ***aldım-birdĕm*** *алдым-бирдем ясау* ‘Aldım verdim (nikahta).’ (TBYDİ 120).

Кирәк булса, хәзер үк берәребезгә **«алдым-бирдем» ясап***, яучылык кылып, туй ясап алырга була*. ‘Gerekirse şimdi birbirimize “nikâh” yaparak dünür olup toy düğün edip alırız.’ (TTAS-I 133).

(7) алыш-биреш / alış-birĕş ‘Alışveriş (TTS 28)’, ‘1.Alma verme. 2.Alışveriş, ticaret. 3. İlişki, bağlantı.’ (KTTS 24, TTAS-I 161, TBYDİ 121).

(8) алу-сату / aluw-satuw ‘Derlemelerde, ticaret, satma işi.’ (TTAS-I 159); ‘Alım satım işleri, ticaret; alım satım. (TBYDİ 121)

(9) аң-белем (-ле) / añ-bĕlĕm(lĕ) 'Eğitimli, tahsilli (TTS 39)', 'Tamamiyle, genel bilim, ilim. **аң-белемле añ-bĕlĕm(lĕ):** (Sıfat). Okumuş, ilim sahibi olan.' (TTAS-I 135)'.

Ĕşle, uķı! Uķıp, ***añ-bĕlĕm al****. Yanıp torġan ĕşçen kĕşĕ bul*! 'Çalış, oku! Okuyup eğitim al, yanıp duran çalışkan bir insan ol! (TBYDİ 122)'

(10) аш-су / aş su 'Aş su, yeme içme' (TTS 38), 'Aş, yemek (KTTS 28)', 'Derlemelerde. Sofraya koymak için hazırlanan rızık, yiyecekler. (TTAS-I 278)', Misafirler için hazırlanan yiyecekler, ikram meclisi. (TBYDİ 123).

Очрашкан чакларда, Батталов шулкадәр ихлас сөйләшкән булып кылана, хуҗалыгына барсаң, ***аш-су*** *әзерләтә*. 'Rastgeldiğimiz zaman Battalov, o kadar gönülden söylemiş olarak davranıyor, evine varsan (gitsen) sofra için yemekler hazırlatır. (TTAS-I 278).

(11) ат-тун / at-tun '**ат** (at): at (s.34); **тун** (tun): kürk manto' (TTS 329), 'Mal davar, hayvan, zenginlik; mal mülk' (TTAS-I 249; TBYDİ 124).

Галимә апаң һаман борынгыча... **Ат-тун** *исән булса, калага алып барып кайтырга исәпләп торабыз*. 'Galime ablanın hep eskisi gibi … Hayvanları sağ olsa şehre götürmeyi hesaplıyoruz.' (TTAS-I.249). *Yort-cir*; **at-tun** *yĕgĕrmĕ sigĕz mĕñ çaması bulır*. 'Yer-yurt, malk mülk (zenginlik?) yirmi sekiz bin kadardır.' (TBYDİ 124).

(12) ата-ана / ata-ana 'Ana baba, ebeveyn; anne ile baba, aile' (TTS 29; TTAS-I 240; TBYDİ 124).

Ġomer kĕbĕk mĕne digen yĕgĕtler üstĕrĕp birgen **ata analarġa** *reḫmet de eyte*. 'Gömer gibi işte denecek yiğitler yetiştirip veren anababalara teşekkür eder. Yenikey.' (TTS 29). *Хәзер зур шәһәрләрдә* **ата-ана** *киңәшен, янәсе, психология кабинетлары алыштыра икән*. 'Artık büyük şehirlerde ana baba görüşmelerinin yerini güya psikolog odaları alıyormuş.' (TTAS-I 240).

(13) ата-баба / ata-baba 'Ata baba; büyükler, eskiler; eski zamandakiler, ihtiyar nesil; ata-baba yolası' (TTS 34; TTAS-I 240; TBYDİ 124)

Шуларның һәммәсен бергә туплагач, яшьләрнең **ата-баба** *туфрагында төпләнүләре хакындагы сорауга җавап табылды да төсле*. 'Bunların hepsini birlikte topladığında, gençlerin cetlerinin toprağında kök salmaları hakkındaki soruya cevap da bulunmuş gibiydi.' (TTAS-I 240)

Ata-baba *kürmegen asıl külmekně kiyĕp ķarıyķ elĕ, kilĕşĕr miken?* 'Ceddin töresi. Ceddin görmediği asil bir gömleği giyip bakalım, yakışır mı acaba? (TBYDİ 124).

(14) атлы-тунлы / atlı-tunlı 'Halli, orta halli; güçlü' (TTAS-I 247; TBYDİ 125)

Атлы-тунлы *дөнья тоткасы кешеләр өчен ишек яңагы ни дә, Шәмсетдин ни – икесе дә бер иде*. 'Orta halli dünyayı tutan kişiler için kapının bir kanadı da, Şemseddin de ikisi de bir idi'. (TTAS-I 247).

(15) аяк-кул / ayak-kul 'Ayaklar ve kollar; el-ayak, vücut; beden sağlığı' (TTAS-I 288, TBYDİ 125).

Yěgětněñ zıyan-zevretě yuḳ, **ayak-ḳulı** *isen sav.* ‘Delikanlının engeli, hastalığı yok, eli ayağı yerinde, (sağlıklı).’ (TBYDİ 125).

(16) бала-чага / bala çaga ‘Çoluk çocuk’ (TTS.43) **Чага (I):** koyun yavrusu (TTS 388). ‘Çoluk çocuk. / **çağala- чагалау** Yavrulamak (koyun ve keçi için)’(KTTS 59). ‘14-16 yaşa kadarki erkek ve kız çocukları, çok çocuk. Büyük kişilerin gözünde çocuklarla aynı derecede görülünce onlara karşı çıkmak için söylenen söz’ (TTAS-I 395). ‘İrili ufaklı çocuklar, çoluk çocuk’ (TBYDİ 126).

Урамда шаулашкан **бала-чагаларның** *тавышы, каршыдагы тауга бәрелеп, яңгырап, кире кайта башлый.* ‘Sokakta bağırışan çocuk çocuğun sesi, karşıdaki dağa erişip yankılanarak geri dönmeye başlıyor.’ *Җитте, без* **бала-чагалар** *түгел.* Yetti, biz çoluk çocuk değiliz. (TTAS-I 395)

(17) барыш кереш / barış- kěrěş ‘Gidip gelip, birbirine gitmek görüşmek’ (TTAS-I 415), ‘Üzüntüyü, sevinci paylaşıp, birlikte hayat sürme, ilişki sürdürme; ilişki, gidiş geliş (TBYDİ 127).

Бибигөл белән **алыш-бирешe**, *барыш-кереше юк.* ‘Bibigül ile alışverişi yok, gidip gelmesi, görüşmesi yok.’ (TTAS-I 415).

(18) барлы -юклы / barlı yuklı ‘Varlı yoklu, pek az (TTS 44)’, **юк- бар** (yuk bar): var yok **юклы- барлы** (yuklı-barlı): varlı yoklu, çok az’ (TTS 435), ‘1. İtibar edilmeyecek kadar, küçücük, az, yetersiz; 2. Çaresiz, yalnız, tek, yıpranmış (TTAS-I 410), ‘Pek az, azıcık, var yok’ (TBYDİ 127).

Ул аны тапкан, үстергән, үз авызыннан өзеп, **барлы-юклы** *ризык-нигъмәте белән туендырган, үзе кимичә киендергән*. ‘O, onu bulunca, büyütmüş, kendi ağzından keserek azıcık rızkı nimeti ile doyurmuş, kendi giymemiş, giydirmiş.’ *Дулкын ничә тапкыр күмеп киткәндер,* **барлы-юклы** кием чыланды, колакларга су тулды. ‘Dalga kaç kere gömüp gitmiştir, küçücük giyim nemlendi, ıslandı, kulaklara su doldu.’ (TTAS-I 410).

Citmese, nek şul vaḳıt üzěbězněñ **barlı-yuklı** *orudiyebez de atuvdan tuḳtadı.* Yetmez gibi tam da o vakit pek az topumuz da ateşi kesti. (s.127)**.**

(19) бары -югы / barı-yugı ‘Bütün her şey, var olan her şey’

Бөтен **барым-югым**, *сезнең күз алдында бит, нишләргә миңа?* ‘Bütün varlığım her şeyim, sizin gözünüzün önünde, ne yaparlar bana?’ (TTAS-I 415)

(20) баш-аяк / baş ayak ‘Tümüyle, bütünüyle (s.36), ‘Bütün varlığıyla, tamamen; башаягы (башы-аягы) “başı-ayagı” Bütün olanı, var olanı, ne kadar varsa o kadarı.’ (TTAS-I 440); ‘1. Bütün gövde, hacim. 2. Boğazı kesilen hayvanın başı ve ayakları, kelle paça.’ (TBYDİ 127).

Зөлхәбирә **башаягы** *белән юкка чыгар*. Zülhebire, tamamen yok oluverdi. **Башаяк** *эшкә чумган. Мин* **башаяк** *риза булдым*. ‘Bütün varlığıyla işe gömülmüş. Ben tamamen razı oldum.’ *Язгы кояш белән имтиханнар башлыйсың… Аларны бетерәсең дә тизрәк качасың, кесәңдә* **башы-аягы** *барлыгы йөз сумлап акчаң бар.* ‘Yaz güneşi ile imtihanlar başar. Onları bitirirsin

ve çabucak kaçarsın, cebinde tamamı yüz sum ile (para birimi) akçan var.' (TTAS-I 440).

(21) баш-күз / baş-küz 'Baş ve gözler, yüz, çehre (birlikte söylendiğinde) (TTAS-I 444); Baş göz; genel olarak kafa, vücut' (TBYDİ 127). **башлы-күзле** / başlı küzlĕ '1.Başı ve gözü olan. 2.Evlenmiş, ailesi olan, aileli' (TTAS-I 446); **башлы-күзле (.. бул-/ит-):** 'Baş göz olmak, evlenmek.' (TBYDİ 127).

Аңа да **башлы-күзле** *булырга вакыт җиткән*. 'Ona da evlenme vakti gelmiş.' (c.1.s.446)

(22) җан-тән / can-ten 'Var gücüyle bütünüyle' (KTTS 51), 'Varlık, beden' (TBYDİ 130); Kişinin var olan bütün benliği, varlığı. Ruhu ve teni (bedeni). **Җан-тән белән (can-ten bilen) '**1. Bütün varlığı ile. 2. Canı gönülden, yürekten, gerçekten.' (TTAS-II 277).

Юк, аның бөтен **җаны-тәне** *моңа каршы тора, болай үлүне аның акылы сыйдыра алмый иде.* 'Yok, onun bütün varlığı bana karşı.' (TTAS-2 277).

(23) җәен-кышын / ceyĕn-kışın 'Yıl boyunca, yazın da kışın da' (TTAS-II 283); 'Yaz kış, bütün yıl boyunca' (TBYDİ 131).

Җәен-кышын *бергә үйнап, бергә укып үскән инптәш малайлар искә төште*. 'Yıl boyu birlikte düşünüp birlikte okuyup büyüyen dost gençler, delikanlılar hatırlandı (akıllara geldi).' (TTAS-II 283). *Urmannarga mĕñer yıllıķ ķart naratlar, çışılar* **ceyĕn-ķışın** *yeşerĕp, şavlaşıp utıralar.* Ormanlarda binlerce yıllık ihtiyar çamlar, Noel çamları, yaz kış yeşerip, uğuldaşırlar. (TBYDİ 131).

(24) җил- җиләсле / cil-cileslĕ '**җил** (cil): 1. Yel, rüzgâr. **җиләс** (ciles): Esintili yer 2. Serince hava' (KTTS 55). җил- җиләсле "cil-cileslĕ": Hünerli, dinç, hareketli (TBYDİ 131).

Cil-cileslĕ *bala.* 'Hünerli çocuk. (TBYDİ 131).

(25) җир-көн / cir-kön 'Yeryüzünde olan bütün topraklar, yer ve mal mülk' (TTAS-II 356); 'Sahip olunan yeryüzü ve mal mülk' (TBYDİ 132).

Капитализм тормышы кысрыклавы белән имениеләрен сатып бөлгенлеккә барган алпавытлар [«Чия бакчасы»], **җир-көннән** *аерылган крестьяннар, тагын -бик күпләр- Чехов әсәрләрендә -очрыйлар.* 'Kapitalizm hayatının zorlamalarıyla tapularını satıp muhtaç duruma düşen asilzadelere (Vişne Bahçesi), mal mülklerinden ayrılmış Hıristiyanlara, daha pek çoğu, Çehov eserlerinde rastlanılır.' (TTAS-2 356).

İskĕ zur iměniyĕler, "çiye baķçaları" satılıp alarnıñ ĕlĕkkĕ ħucaları **cir-könnerĕne***n yaza başladı*. Eski büyük meşelikler, 'vişne bahçeleri' satılarak ilk sahipleri mal mülklerinden olmaya başladılar'(TBYDİ.132).

(26) җир-күк / cir-kük 'Yer gök; yeryüzü, bütün dünya, bütün tabiat; yeryüzü ve gökyüzü' (TTS 486, TTAS-II 356).

җир-күк бетереп эзлә- (cir-kük bĕtĕtĕp ĕƶle-) 'her yerde aramak' (TTS 486); *Гөлләр елмайган, кырлар нурланган. Бөтен* **җире-күге** *нурга чорналган.*

‘Güller gülümsemiş, kırlar nurlanmış. Bütün her yeri nurlarla kaplanmış.’ (TTAS-II 356).

(27) жир-су / cir-su ‘Toprak ve su, karnını doyurmak ve yaşamak için gereken toprak ve su kaynakları (KTTS 57); ‘1. Yaşamak için kaynak olarak ekilen yerler ve onların yanındaki sulama alanları. 2. Ülke, millet ile yaşayan, toprağı ve suyu olan yer.’ (TTAS-II 358-359); Orman, dağ, ırmak, göl vb. genel adı. (s.132).

Монда, минәйтәм, аның **жир-суыннан**, *машиналарыннан безнең фәкыйрь мөселманнар файдаланалар бит.* Burada benim bildiği, onun toprağından suyundan, arabalarından bizim fakir müslümanlar da yararlanırlar. (TTAS-II 358-359).

(28) әби-бабай / ebi-babay ‘Atalar, cetler’ (TTS 456), ‘Nine dede, atalar’ (KTTS 77); ‘1. Babasının veya annesinin anne babası. 2.Umumen yaşlılar ve yaşlı kadınlar. 3.Eskiler, büyük neslin kişileri, atalar.’ (TTAS-I 294); ‘Nine, dede, atalar. 2. Eski nesiller.’ (TBYDİ 137); **Әби:** 1. Ebe. 2. Yaşlı kadın 3. Büyük anne (TTS 456) **Әби-баба(й) бишеге** / *ebi-babay bişĕgĕ: ‘Atalar toprağı, memleket, vatan.’ (TTAS-I 294).

Безнең заман, әлбәттә, **әби-бабайлар** *заманы түгел*. ‘Bizim zamanımız elbette atalar zamanı değil.’ (TTAS-I 294)

(29) әти-әни / etiy-eniy ‘Baba-ana, ana baba, anne baba, ebeveyn’ (TTS 462, TTAS-I 356, TBYDİ 138)

(30) ың-шың / ıñ-şıñ ***ıñ-şıñ: bkz. → ım-şım** 1. Ses, avaz, ün, ses soluk. 2. Çeşitli haberler, rivayetler (TTAS-VI. 644); **ым (ım):** im, işaret. (TTS 422); **шым (şım):** 1. Sessiz, sakin. 2. Kıpırdamadan (KKTS 254) Rivayet (TBYDİ 144).

(31) ике-өч /ikĕ-öç ‘İki üç, az; kısaca’ (s.104); ‘1. İki üç, 2. Az’ (TTAS-II 483); **Ике-өч авыз сүз**

(ikĕ-öç avız süz): biraz, birkaç söz (TTAS-II 483); ‘1. İki ya da üç, birkaç (s.145)’.

(32) ил-көн / il-kön **‘il**: il, devlet, vatan, memleket, el. (TTS 105). **kön:** gün (TTS 193); **il-kön:** el gün, halk, yaşayış. (TTS 105; KKTS 117), 1.Vatan, ülke ve onun halkı; orada yaşayan herkes. 2. Hayat, yaşayış tarzı, ekonomi (TTAS-II 502).

(33) ил-күз / il-küz ‘**İl:** il, devlet, vatan, memleket, el. (TTS 105), **küz:** 1. Göz 2. İlmik, delik’ (TTS 197), **il-küz**: ‘el göz, dünya’ (TTS 105); ‘1. Ülkedeki bütün işçi gücü, vergi ödeyenler. 2. Memleket halkı, köy halkı (TTAS-II 502); Köy halkı’ (s.146).

(34) ил-су / il-su ‘il, devlet, vatan, memleket, el.’ (TTS 105), ‘Memleket, halk köy halkı’ (KKTS 117), Sivil ve asker; bütün halk (TTAS-II 502), Memleket.2. Halk, köy halkı. (TBYDİ 146).

(35) ил-йорт il-yort ‘Vatan’ (TTS 105); ‘1. Memleket, doğum yeri, memleket-yurt 2. Memleket halkı, köy halkı’ (TTAS-II 502); ‘Eş, dost, akraba, ahali, el gün.’ (TBYDİ 147).

(36) кан-яшь / “kan-yeş” ‘Kanyeş: 1. Derin kaygı, ağır azap.’ (TTAS-III 105); ‘Derin üzüntü, ağır azap, cebir, zorlama.’ (TBYDİ 158).

Илгә-көнгә **кан-яшь**, *үлем, кара кайгы, хәрабәләр, бихисап газаплар алып килгән сугыш Таңчулпан авылын да ярты ел дигәндә ир-атсыз калдырды*. ‘Vatana millete derin üzüntü, ölüm, büyük kaygı, haberler, sayısız azap alıp getiren savaş, Tañçulpan köyünü de hemen hemen yılın yarısında atsız ersiz bıraktı.’ (TTAS-III 105).

(37) карты -яше / kartı-yeşĕ ‘Yaşlılar ve gençler, her yaştaki kişiler herkes.’ (TTAS-III 147). ‘Türlü yaştaki kişiler, yaşlısı genci.’ (TBYDİ 160).

(38) кышын җәен / kışın-ceyin ‘Kışın ve yazın.’ (TTS 187); ‘Her zaman, yılın her fasılasında türlü tabiat şartlarında.’ (TTAS-III 737); Yaz kış, yıl boyu (TBYDİ 162).

Чабата базары белән бер: **кышын-җәен** *ул сигез тиен.* ‘Çabata pazarında hep, her zaman o sekiz kuruş.’ (TTAS-III 737).

(39) кич-иртә / kiç-irte ‘Hem sabah hem akşam. Bir varyantı da **кич-иртән** şeklindedir. (TTAS-III 295); ‘Sabah akşam’ (TBYDİ 152).

Sağınıp kitem sinĕ **kiç-irte.** ‘Özleyip beklerim seni sabah akşam.’ (TBYDİ 152).

(40) кичә-көндез / kiçe-könděz ‘1. Dün, dünkü gün, 2. Gece ziyafeti’ (TTS 154); ‘Akşam’ (KKTS 132); ‘Günü gecesi.’ (TTAS-III 293).

(41) килем-китем / kilĕm-kitĕm ‘Geliş gidiş.’ (TTS 149); hareket (KTTS 133); 1. Gelenler ve gidenler, misafir (konak), 2. Doğum ve ölüm hakkında (TTAS-III 247).

Бу арада **килем-китем** *күп булды*. ‘Bu arada gelen giden (misafir) çok oldu.’ (TTAS-III 247).

Мәңгелеккә килмәгән җиргә **килем-китем** *бар.* ‘Ebediliğe ulaşmayan yere geliş gidiş (ölüm) var.’ (TTAS-III.247)

İrten Reḳıyp yanınnan **kilĕm-kitĕm özĕlmedĕ**. ‘Sabah Rekıyp’ın yanından geliş gidiş kesilmedi.’ (TBYDİ 152).

(42) килде-китте / kildĕ-kittĕ ‘Geldi gitti, her gelen giden kimse.’ (TTS 148); ‘Geçici, kalıcı olmayan’ (KTTS 133); ‘Önceden düşünülmemiş, anlamsız, yakışmayan (söz, davranış), 1. Düşünülmeden, anlamsız, yakışıksız. (söz gibi) 2. Kötü, kalitesiz, oradan buradan tutmak. 3. Derecesi olmayan, ihtimama layık olmayan.’ (TTAS-III 47); 1. Her gelen geçen kimse 2. Kötü, niteliksiz, değersiz vb. gibi işlerle uğraşan. 3. Adi, derecesiz, saygıya, hürmete layık olmayan. (TBYDİ 152). **килдеде-киттеле kildĕlĕ-kittĕlĕ**: ‘1. Düşünülmeden, anlamsız, yakışıksız. (söz gibi). 2. Prensizsiz, bir öyle bir böyle konuşan kişi hakkında 3. Manasız, yakışıksız davranış.’ (TTAS-III 247);

килдеде-киттеле kildělě-kittělě (söz için): ‘manasız, yakışıksız.’ (TBYDİ 152).

Zölfe apasınıñ soravlarına elle ni isě kitmegendey … **kildělě-kittělě** *cavapların … ciñěl gene ata tordı* ‘Zölfe, ablasının sorunlarına hiçbir şeye aklı gitmemiş gibi … Anlamsız cevaplarını kolayca savurdu’ (TBYDİ 152).

Tar küñěllě Tatar matbuğatında **kildě-kittě** *seyasetčěler bu tübeteyně çüběkke eylenděrgençě çeyneděler elě.* ‘Dar fikir ki Tatar basınında geçici siyasetçiler bu şapkayı paçavraya döndürünceye kadar çiğnediler.’ (TTS 133).

(43) киреле-соңлы / kirělě-soñlı ‘Kaba, ciddiyetsiz, yakışıksız davranma. (TTS 153).

(44) көн-төн / kŭn-tŭn Gece gündüz, bütün gün (TTS 193; KKTS 142, TTAS-III 436, TBYDİ 155).

Көн-төн *бергә эшлибез үзебез*! ‘Bütün gün çalışıyoruz biz.’ (TTAS-III 436).

(45) көне-сәгате / kŭně-segatě ‘Doğru zamanı, gerekli zaman, günü saati.’ (TBYDİ 155).

Tělegen maksatlarıma citerměn, elě ħezěrge tik **kŭně-segatě** *gene turı kilmiy tura*. ‘Dilediğim maksatlara ulaşırım ancak şimdilik günü saati denk gelmiyor.’ (TBYDİ 155).

(46) күпме-азмы / küpmě azmı ‘Biraz, az, belirsiz geçmiş zaman hakkında.’ (TTAS-III 605); ‘Birçok pek çok, epey?’ (TBYDİ 156).

Күпме-азмы *ятканнан соң, ул йокыга талган кебек булды*. ‘Biraz yattıktan sonra o uykuya dalar gibi oldu.’ (TTAS-III 605).

(47) күзле-башлы / küzlě-başlı ‘Evlenmiş’ (TTS 198); ‘Aileli, karısı veya kocası olan. **Күзле-башлы булу:** aile kurmak, evlenmek**. Гаилә кору, Күзле-башлы итү:** Birini evlendirmek ya da damada vermek.’ (TTAS-III 554). **küzlě-başlı bul-:** Evlenmek, aile kurmak; kadın ve erkeğin evlenmesi. (TBYDİ 157).

Газизә тормышының яңа нигезен корырга, башкалар кебек үк **күзле-башлы** *хатын булырга өметләнде.* ‘Azize hayatının yeni temelleri atarken başkaları gibi evi kadın olmayı ümit etti.’ (TTAS-III 554).

(48) күз-колак / küz-kolak ‘Gözetici, bakıcı.’ **Күз-колак булу**: ‘Bir kişiyi ya da bir şeyi gözetim altında tutmak, işini hareketlerini gözetip korumak, araştırmak.’ (TTAS-III 553); **Күз-колак булу:** ‘Herhangi birisini veya bir şeyi korumak göz kulak olmak’ (TBYDİ 157).

Хәмитнең хатыны кышка Рәшидә апаны шәһәргә чакыра икән Бала-чагага, кухняга хуҗа, **күз-колак** *кирәк, ди.* ‘Hetime’nin hanımı kışa Reşide ablayı şehre çağırıyormuş, Çoluk çocuk mutfağa sahip çıkıp göz kulak olmak gerek.’ (TTAS-III 553).

(49) оча-куна / oça-kuna ‘1. pek telaşlı, hafif hareketli 2. sevinerek, acele ederek. (TTAS-IV 435); ‘Pek telaşlı, tez hareket edip.’ (TBYDİ 166).

Оча-куна *җырлады моңга сусаган сары сандугачыбыз.* 'Sevinerek şarkı söyledi hüzne susayan sarı bülbülümüz.' (TTAS-IV 435).

(50) очы башы / oçı-başı **очы-башы булмау / күренмәү** (oçı başı bulmay/kürĕnmey): '1. Hiçbir şeyden haberi olmayan 2 Karışık, düzensiz halde olmak. (TTAS-IV 435); **oçı başı bulmay / kürĕnmey: '**1. Bir şeyden anlamayan. 2. Tertipsiz, düzensiz, karışık olma, ucu başı belli olmama' (TBYDİ 166).

(51) олылы-кечеле / olılı-kĕçĕsĕ: **олылы -кечеле / олысы -кечесе** (olılı-kĕçĕlĕ olıcı-kĕçĕsĕ) büyüklü küçüklü (TTS 232); '1. Türlü yaştakiler, hem büyükler hem küçükler. 2. Türlü büyüklükteki her şey, hem büyükler hem küçükler.' (TTAS-IV 397); 'Büyüklü küçüklü. 2. Türlü büyüklükte (büyük, orta ve küçük boyutlu' (TBYDİ 166).

(52) өс-баш / ös-baş 'Üst baş, giyecek, giyim, kıyafet, baştan ayağa kadar giyim.' (TTS 468; TTAS-IV 397; TBYDİ 167).

(53) сату-алу / satuw-alım 'Alım satım, alışveriş, ticaret.' (TTS 267, TTAS-V 76, TBYDİ 170).

(54) савыт саба / sawıt sava '**савыт:** çanak, çömlek, kap kacak (TTS 262), **саба:** kımız vb. için deri matara (TTS 261), **savıt-sava:** çanak çömlek, tencere gibi mutfak eşyaları.' (TTS 262); 'Kap kacak' (KKTS 231), 'Yiyecek, içecek koyup saklamak veya korumak için gerekli alet erdavat.' (TTAS-V 21); Kap kacak (TBYDİ 170)

(55) салам-сыйрак / salam-sıyrak **салам:** 'saman' (TTS 264), **сыйрак**: 'kaval kemiği yönü' (TTS 282), **сыйрак:** 'Bacağın diz altı kısmı, baldır.' (KTTS 237) **салам-сыйрак**: 'ince baldırlı, güçsüz.' (TTS 264); 'Narin, ince yapılı veya genellikle fizikî olarak yumuşak zayıf, kimse.' (KTTS 237); **Салам сыйрак гади** İnce uzun baldırlı ya da genellikle fizikî bakımdan yumuşak kişi hakkında söylenir.' (TTAS-V 38).

***Минбеләмлек дәгъвасын кыйлган була,* салам сыйрак**! 'Ben bilirimcilik davasına cesaret etmiş çelimsiz!' (TTAS-V 38).

(56) таш борчак / taş borçak 'cimri pinti; aşırı cimri, eli sıkı kişi.' (KKTS 267, TTAS-V 417).

Ирем ахырда: "Ул **ташборчак**ка *ялынаммы соң, кечкенәдән үк карун булды*", дип, кул селтәде. 'Kocam sonunda "O eli sıkıya mı yalvarayım acaba, küçüklüğünden beri karun (zengin) oldu" diyerek gereksiz gördü.' (TTAS-V 417).

(57) тел- теш / tĕl tĕş 'Küfür, ağız dalaşı, sataşma, kavga etme, rezalet.' (TTAS-V 526; TBYDİ 175).

тел- теш тидер- (tĕl tĕş tiydĕr-): dedikodu yapmak (KKTS 274), **тел-теш тидерү (tĕl tĕş tiydĕrüw):** sert sözlerle azarlamak, kötülemek, ayıplamak. (TTAS-V 526).

Шушы көнгә кадәр бер генә **тел-тешкә** *килгән дә юк, Аллага шөкер*. 'İşte bugüne kadar bir kere kavga için gelen yok, Allah'a şükür.' (TTAS-V 526).

(58) телле- тешле / tĕllĕ tĕşlĕ ‘Dilli dişli, tuttuğunu koparır.’ (TTS 307); ‘Acı dilli, acı konuşan.’ (KTTS 275, TBYDİ 175); ‘Dili kötü, acı dilli, Acı dilli, acı konuşan.’ (TTAS-V 525).

(59) тел- тешсез / tĕl tĕşsĕz ‘mec. Sakin, uysal’ (TTS 307).

(60) тешле тырнаклы / tĕşlĕ-tırnaklı ‘Acımasız, kötü, dişli.’ (TBYDİ 176).

(61) тын-көн / tın-kön ‘Pek sağlam, pek sert, katı, bütün gücüyle.’ (TTAS-V 871; TBYDİ 176).

Ләкин мин, күз яшенә манылып яткан хатынны калдырып, бу урыннан тизрәк ычкыныйм дигәндә, ул жиңемә асылынды да **тыны-көне** *бетеп кычкыра башлады: “Я сез уләсез, я ирем...”* ‘Lakin ben, göz yaşına inanarak hanımı bırakıp, bu yerden çabucak uzaklaşayım derken o koluma asıldı ve bütün gücünü tüketerek bağırmaya başladı: “Öyleyse siz ölüyorsunuz, kocam…” (TTAS-V 871).

(62) тигезле- тигезсез / tigĕzlĕ-tigĕzsĕz **тигез (tigĕz):** 1. yassı. 2. aynı. 3. birbirine denk, eşit. 3. Dostane. 4. eynı seviyede. **тигезсез (tĕgĕzsĕz):** 1. Pürüzlü; 2. Aynı seviyede olmayan denksiz (TTS 312-313). тигезле- тигезсез “tigĕzlĕ-tigĕzsĕz”: Yerli yersiz zamansız. (TBYDİ 177).

(63) тозлы-борычлы / tozlı-borıçlı **борычлы (borıçlı):** biberli, acılı (TTS 56); **тозлы (tozlı):** 1.Tuzlu. 2. Etkili (söz). 3.Pahalı (KKTS 288) Çok acı, keskin; güçlü etkili eden.

Аларның **тозлы-борычлы** *сүзләре Иван колагына да килеп иреште*. ‘Onların çok acı sözleri İvan’ın kulağına gelip ulaştı.’ (TTAS-V 610).

(64) төн-көн / kön-tön ‘Bütün bir gece bir gün boyunca, gece de gündüz de.’ (TTAS-V 687); ‘Gece gündüz, tüm gün’ ; **төне-көне (tönĕ könĕ):** gecesi gündüzü, bütün gün (TBYDİ 181).

(65) төс-баш / tüs baş ‘төс (tös): 1. Renk 2.Yüz, sima. 3.Görüntü, görünüş. 4. Hâl, vaziyet. 5. Uygun, lâyık.’ (KTTS 291); Dış kıyafet, boy pos (TTAS-V713); Kılık kıyafet, üst baş. (TBYDİ 181).

Төс-баш *иде күрер күзгә арык, Өчпочмаклы кара хәбәр алдык*. ‘Endam idi gören göze zayıf, üç köşeli kara haber aldık.’ (TTAS-V 713).

Ul **töske-başĸa** *bir çiber yĕgĕt idĕ…* ‘O üstü başı çok güzel bir delikanlıydı.’ (TBYDİ 181).

(66) уң-сул / uñ-sul ‘sağ sol’ (TTS 366); ‘Etraf, çevre-civar’ (TTAS-VI 57); 2. Çevre, etraf, civar, ortam. 3. Sağa sola, türlü tarafa (s.184).

(67) ут-су / ut-su ‘ateş su; sıkıntı **утка-суга керү** (utka suwğa kĕrüw): ateşe suya girmek, sıkıntılara girmek; **Утны-суны кичү** (utnı-suwnı kiçüw): sıkıntılar geçirmek.’ (TTS 363). **ut su kiç-** “Acısını tatlısını görmek” (KTTS 308). **Утка-суга керү:** Mümkün olan her şeyi yapmak; kötü veya ne olursa olsun her şey için bütün hastalıklara da dayanmak, çok sıkı çalışmak. **Утка-суга керү** (Herhangi biri için): elinden geldiği kadar hepsini yapmak. Dustı öçĕn

utḳa suġa kĕrĕrge ezĕr bulıv. Dostu için ateşe suya girmeye hazır olma. (TBYDİ 185)

Ул балалары хакына **утка-суга** *да керә торган, бик тырыш кеше була.* 'O, çocukları için her şeyi yapar (her sıkıntıyı çeker), çok çalışkan kişidir.' (TTAS-VI 87).

(68) юк-бар / yuk-bar 'Önemsiz, gereksiz saçma, var yok şeyler. 2. Yalan, uydurma dedikodu. (KTTS 35, TBYDİ 181); 1.1. Ehemmiyetsiz, gereksiz, manasız şeyler. 1.2. Yalan, uydurma söz, dedikodu., türlü rivayetler. 1.3. Korkutmada veya mutlu etmede kullanılan ancak gerçekte olmayan şeyler; büyü, sihir, cin-peri, hayal vb. gibiler. (TTAS-VI 771-772, TBYDİ 192).

Әйе ул аны [төшен] Мотаһирга сөйләмәде бит әле. Әллә **юк-бар** *белән иренең, башын катырмаска, кәефен кырмаскамы?* 'İşte o, onu (düşünü) Motahir'e söylemedi ne de olsa. Öyle büyü ile kocasının başını dikle tutturdukça keyfini bozar mı?' (TTAS-VI 771-772).

3. Değerlendirmeler ve Sonuç

TTS (1997), KTTS (2009), TTAS (2015-2021), TBYDİ (2017) eserlerinden hareketle tespit ettiğimiz 68 eşmerkezli birleşik sözcük bulunmaktadır. Bu sözcüklerin birbirleriyle semantik bağları, madde başı olma durumları, oluşma yolları gibi çeşitli yönlerden incelenebilir. Bu analizleri şöyle yapmak mümkündür:

Tespit ettiğimiz 68 eşmerkezli birleşik örneklerini 4 sözlük esasında madde başı verisi olarak hangilerinde kullanıldıklarını durumuna göre 4 gruba ayırabiliriz:

Tablo 1. Sözlükler esasında madde başı verisine ve sözlüklerde geçme durumuna göre dağılımı

1 Sözlükte Geçen E.S. (7)	*ак-кара, бары -югы, җил- җиләсле, киреле-соңлы, көне-сәгате, тел-тешсез, тешле тырнаклы*
2 Sözlükte Geçen E.S. (23)	*ач-ялангач, азмы-күпме, алды -арты, алу-сату, ат-тун, атлы-тунлы, атлы-тунлы, баш-күз, барыш кереш, башлы-күзле, җир-көн, ың-шың, кан-яшь, карты -яше, кич-иртә, күпме-азмы, күз-колак, очы башы, тын-көн, тигезле- тигезсез, төн-көн, төс-баш, уң-сул*
3 Sözlükte Geçen E.S. (25)	*агай-эне, алдым-бирдем, аң-белем (-ле), ата-баба, барлы -юклы, баш-аяк, әби-бабай җан-тән, җәен-кышын, җир-кук, әти әни, ике-өч, ил-күз, ил-йорт, ил-көн, ил-су, кышын җәен, кичә-көндез, күзле-башлы, олылы-кечеле, салам-сыйрак, сату-алу, таш борчак, тозлы-борычлы, уң-сул*
4 Sözlükte Geçen E.S. (13)	*алыш-биреш, аш-су, ата-ана, бала-чага, , килем-китем, килде-китте, көн-төн, өс-баш, савыт саба, тел- теш, телле- тешле, ут-су, юк-бар*

Tablo 1'e göre 68 eşmerkezli birleşik sözcükten 4 sözlükte geçen 13, 3 sözlükte geçen 25, 2 sözlükte geçen 23, sadece bir sözlükte geçen ise 7 veri bulunmaktadır. Bu farklılıklar sözlüklerin basım yıllarının, içeriklerinin ve hacimlerinin değişikliklerinden kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Bu sözcüklerden

bazılarının bir ya da ikisinin bazı sözlüklerde tek başına madde başı olarak yer alırken ikisi birlikte yer alanlar da yukarıda gösterilmiştir.

Sözlüklerden tespit edilen eşmerkezli birleşiklerin birbirleriyle anlam ilişkisi yönünden sınıflandırıldığında şu tabloyu göstermek mümkündür.

Tablo 2. Eşmerkezli birleşiklerin birbiriyle semantik ilişkilerine göre dağılımı

Yakın (5)	ике-өч, ил-йорт, карты -яше, киреле-соңлы, очы башы
Eş	-
Zıt (18)	азмы-күпме, ак-кара, алды -арты, алдым-бирдем, алыш-биреш, алу-сату, барлы -юклы, бары -югы, ың-шың, кич-иртә, килде-китте, көн-төн, күпме-азмы, олылы-кечеле, сату-алу, тигезле- тигезсез төн-көн, юк-бар
İlişkili 34	ач-ялангач, агай-эне , аң-белем (-ле), аш-су, ат-тун, ата-ана, ата-баба, атлы-тунлы , аяк-кул, бала-чага, барыш кереш, баш-аяк, баш-күз, башлы-күзле җан-тән, җәен-кышын, җил- җиләсле, җир-көн, җир-күк, жир-су, әби-бабай, әти-әни, кышын җәен, көне-сәгате, күзле-башлы, күз-колак, оча-куна, өс-баш, савыт саба, тел- теш, телле- тешле, тел-тешсез, тешле тырнаклы, тозлы-борычлы, уң-сул, ут-су
İlişkisi Olmayan (9)	ың-шың, ил-көн, ил-күз, ил-су, кан-яшь, салам-сыйрак, таш борчак, ты-көн, төс-баш

Tablo 2'ye göre yakın anlamlı 5, zıt anlamlı 18 veri tespit edilirken eş anlamlı veriye rastlanmaması dikkat çekicidir. Bu sınıflandırmanın içinde 34 veride yakın, eş ya da zıt anlam gibi semantik bir ilgi olmamasına rağmen; birbirleriyle kavram alanı, kullanım sahası vd. bakımından ilişki kurulduğu görülmektedir. Bunların yanında birbirleriyle hiçbir yönden ilişkisi olmayan 9 veri üzerinde ayrıca düşünülmesi gerekmektedir. Tabloda göze çarpan başka bir durum da bazı verilerde veriyi oluşturan iki ögenin yer değiştirerek de karşımıza çıkmasıdır: азмы-күпме / күпме-азмы; алу-сату / сату-алу; көн-төн / төн-көн.

Eşmerkezli birleşenlerin Yapısı bakımından sınıflandırıldığında basit ve türemiş olarak şunlar tespit edilmiştir.

Tablo 3. Yapısı bakımından eşmerkezli birleşenlerin durumu

Basit (31)	ак-кара, аш-су, ат-тун ата-ана, ата-баба, аяк-кул, бала-чага баш-күз, баш-аяк җан-тән, җәен-кышын, җир-көн, җир-күк, ике-өч, ил-көн, ил-су, ил-йорт, кан-яшь, кич-иртә, көн-төн, күз-колак, савыт саба. салам-сыйрак, таш борчак, тел- теш, тын-көн, төс-баш, төн-көн, ут-су, уң-сул юк-бар
İkisi de türemiş (20)	алыш-биреш, алу-сату, атлы-тунлы, барыш кереш, барлы-юклы, башлы-күзле, әби-бабай, әти-әни, кичә-көндез, киреле-соңлы, күзле-башлы, оча-куна, олылы-кечеле, сату-алу, телле-тешле, тешле тырнаклы, тигезле- тигезсез, тозлы-борычлы
Basit+soru (2)	азмы-күпме, күпме-азмы
1.si türemiş+2.basit (1)	агай-эне
1.si basit+2.si türemiş (4)	ач-ялангач, аң-белем (-ле), җил- җиләсле, тел- тешсез
Basit isim+hâl eki (5)	алды-арты, бары -югы, карты -яше , көне-сәгате, очы башы
Basit fiil+kip (3)	алдым-бирдем, килем-китем, килде-китте
1.+vasıta 2.+vasıta (2)	җәен-кышын, кышын җәен

Tablo 3'e göre yapısına göre eşmerkezli birleşik sözcüklerin durumunu değerlendirecek olursak basit olanların, hâl ekliler ve soru ekli dâhi 43 türemişlerin hepsinin toplamının 24 olduğu görülmektedir.

Türemiş verilerin çoğunluğunun isim+lI yapım ekiyle iki sözcüğe de gelerek oluşturulduğunu, birinde isim+lI isim+sIz yapısını, ikisinde -y (uw) fiilden isim yapım ekinin bulunduğunu birinde de fiil+(ı)ş fiilden isim yapım ekinin kullanıldığını görmekteyiz. Özşahin bu yapıları ikilemelerin içinde incelerken çeşitli yönleriyle değerlendirmiştir (2017:34-56).

Tablo 3'ten hareketle eşmerkezli birleşik sözcüklerin isim soylu ve fiil soylu olma durumları hakkında "алдым-бирдем, килем-китем, килде-китте, сату-алу, алу-сату, барыш-кереш, алыш-бireш" olmak üzere 7'sinin fiil, kalan 61'inin ise isim soylu yapıda olduğunu söylemek mümkündür.

Kırım Karaycasında Eşmerkezli Birleşik Kelimeler'deki "*alım-satım, ana-baba, ata-baba, bar-yoq, gece-gündüz, kelim-ketim, nene-baba, savut-saba, bala-çağa, az-çoq*" (Yıldız 2023: 318-340) gibi yapılar ses değişiklikleriyle Kazan Tatar Türkçesinde de bulunmaktadır. Benzer şekilde Kırım Tatarcasındaki Kırım Tatarcada Eş Merkezli Birleşik Kelimeler'deki "*aldım berdim, alım berim, alım satım, alış berîş, akşam-saba, ana baba, ata baba, az köp, bar yoq, barı yogı, bala çağa, erten (saba) akşam, gece gündüz, kelgen ketken, kün tün, saba akşam, savıt sava, yaz kış*" (Sava 2023: 655-672) gibi yapıların ses değişiklikleriyle Kazan Tatar Türkçesinde de yer aldığı görülmektedir.

Sonuç olarak Kazan Tatar Türkçesinin söz varlığını gösteren dört önemli sözlük ve eseri esas alınarak eşmerkezli birleşiklerin incelendiği bu çalışmada 68 veri tespit edilmiştir. Bunlar madde başı olma durumlarına, birbiriyle semantik ilişkilerine, yapılarına göre durumlarına bakılarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Eşmerkezli birleşiklerin oluşumunda hecelerinin durumları, ünlüler ve ünsüzleri ile ilgili özellikler dikkate alınarak başka çalışmalar yapılarak diğer Türk lehçelerindeki çalışmalarla karşılaştırıldığında Türkçedeki eşmerkezli birleşikler konusunun daha da netleşeceği düşünülmektedir.

Kaynakça

ARCODIA, G. F.; SARI, İ. (2018). "Towards a typology of coordinating compounds in Turkish". *Folia Linguistica*, 52/2: 319–349.

ÖZEY, D. (2019). "Kazan Tatar ve Kırım Tatar Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyografyası -Türkiye'de-". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi* (TÜRKLAD), 3/1: 160-206.

BTYDİ: ÖZŞAHİN, M. (2017). *Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler*. İstanbul: Kesit Yayınları.

KTTS: ÖNER, M. (2015). *Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları

SARI, İ. (2016). "Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması". *Dil Araştırmaları*, 18: 199-217.

SARI, İ. (2018). "Eski Türkçede Eşmerkezli Birleşik Sözcük Yapıları". *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu. Bildiriler Kitabı*, c. 2 (Edt. Ş. Doğan ve M. S. Güneş). İstanbul: Kesit, 1252-1267.

SAVA, I., (2023). Kırım Tatarcada Eş Merkezli Birleşik Kelimeler. *Cumhuriyetin Yüzüncü Yılında Süer Eker Türkolojinin İzinde*, Ankara: Grafiker Yayınları, 655-672.

TTS: (1997). *Tatarca-Törĕkçe Süzlĕk*. Kazan-Moskova: İnsan Neşriyat

TTAS: (2015). *Tatar Tĕlĕnĕñ Anlatmalı Süzlĕgĕ* I. Tom. Kazan: TEHSİ

TTAS: (2016). *Tatar Tĕlĕnĕñ Anlatmalı Süzlĕgĕ* II. Tom. Kazan: TEHSİ

TTAS: (2017). *Tatar Tĕlĕnĕñ Anlatmalı Süzlĕgĕ* III. Tom. Kazan: TEHSİ

TTAS: (2018). *Tatar Tĕlĕnĕñ Anlatmalı Süzlĕgĕ* IV. Tom. Kazan: TEHSİ

TTAS: (2019). *Tatar Tĕlĕnĕñ Anlatmalı Süzlĕgĕ* V. Tom. Kazan: TEHSİ

TTAS: (2021). *Tatar Tĕlĕnĕñ Anlatmalı Süzlĕgĕ* VI. Tom. Kazan: TEHSİ

YILDIZ, H. (2023). "Kırım Karaycasında Eş Merkezli Birleşik Kelimeler". *Kırım'dan Türkolojiye Emel'in Sesi Prof. Dr. Zühâl Yüksele Armağan* (Edt. Işılay Işıktaş Sava). Ankara: Bengü Yayınları, 320-321.

YILMAZ, G. (2013). Türkiye'deki Kazan-Tatar Türkçesi Çalışmaları Üzerine Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi. *Türük Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1/2, 289-321. https://doi.org/10.12992/TURUK49.